

ПОЛИТОЛОГИ III
Эрдэм шинжилгээний бичиг 1 ... (...): 120-126 дахь тал

МОНГОЛЫН УЛС ТӨРИЙН СИСТЕМИЙН БҮРДЭЛЖИЛТ

Ю.Атар
доктор (Sc.D)
МУБИС, ТНУС, Нийгмийн ухааны тэнхим

Монголын улс төрийн системийн түүхэн уламжлал бол Төв Азийн нутаг дэвсгэр дээр олон үеийн турш оршин сууж, хөдөлмөрлөн бүтээж ирсэн манай ард түмний эх түүхийн нэгэн тодорхой хэсэг бөгөөд монголчуудын оюуны соёлын төлөвшин боловсорч ирсэн түүхэн төлөв, залгамж холбоог илтгэн харуулна. Улс төрийн систем гэдэг бол төрөө байгуулж байгаа болон сэргээж байгаа улс орны түүхэн хөгжлийг илэрхийлэгч онцгой шинж болдог байна. Тэр нь нийгмийн ололт, хөгжлийн үзүүлэлт төдийгүй мөн төрийг хөгжүүлж хамгаалах, улс төрийн системийг төгөлдөржүүлэхэд чиглэсэн үзэл суртал, улс төр, ёс суртахууны тодорхой шалгууртай байдаг бололтой.

Үйлдвэрлэх хүчний хөгжил, анги ялгарал, феодалжих үйл явц ахиц олохын хэрээр угсаатан бүрэлдэх явдал түргэсч, Монголын нэгдсэн төр улс байгуулагдах урьдчилсан нөхцөл бүрдэж ирсэн талаар манай түүхчид өөрсдийн судалгааны бүтээлд өгүүлж иржээ¹.

Монголын улс төрийн системийн үүсэл, бүрэлдэл, төлөвшил 2200 орчим жилийн түүхтэй юм. Бүр МӨЭ 209 онд Түмэн шаньюгийн хүү Модун (Маодунь) эцгээсээ засгийн эрхийг булаан авч, Хүннү улсыг байгуулснаар Монгол туургатны гэгдэх өвөрмөц улс төрийн систем бүрэлдэх эхлэл тавигдаж, дараа нь Сяньби, Нирун, Түрэг, Кадан улсууд оршин тогтож байсан түүхэн сурвалж бичгүүдээс тодорхой. Тухайлбал Л.Н.Гумилев нарын эрдэмтэд улс төрийн системийн цөм ойлголт болох монголын эртний улсуудын төрийн байгууламжийг судлаад нийгмийн байгууллыг ангийн бус аймгийн холбоо гэж нэрлээд засаглалын хэлбэрийг «цэргийн ардчилал»² гэсэн байдаг.

Эртний улсуудын нийгэм, төрийн байгуулал нь дотоод харилцан уялдаа, амьд холбоос бүхий бүхэл бүтэн тогтолцоо, тэр үеийн дэлхий дахины түүхэн үйл явцын салшгүй бүрэлдэхүүн хэсэг байсан гэж³ судлаачид үздэг.

Эртний Хүннү, Сяньби, Нирун, Түрэг, Уйгар, Кидан зэрэг монголын эртний төр улсуудын төрийн байгууламж, ардчиллын түүхэн өвөрмөц хэлбэрүүдийг судалсан манай эрдэмтдийн судалгааны суурь бүтээлүүдийг анхааралтай судлан үзвэл эртний улсуудын төрт ёсны түүхэнд байсан улс төрийн системийн анхны хэлбэрүүдийн талаар дор дурьдсан санааг дэвшүүлж болмоор санагдана.

Үе залгамжлан сонгогддог хаан нь төрийн тэргүүний шинжийг олж, төрийн удирдлагын хаант засгийн хэлбэр сонгодог утгаараа хэрэгжсэн. Эртний улсууд нь цөм төрийн байгууламжийн хувьд нэгдмэл төвлөрсөн хэлбэрийн улсууд байсан бөгөөд Хүннүгээс эхлээд улсаа засаг захиргаа, нутаг дэвсгэрийн хуваариар баруун, зүүн гар, төв хэсэг хэмээн захирч иржээ. Энэ тогтолцоо нь жирийн ард буюу цэрэг хүн төрд хандаж, төрийн хэрэгт оролцох анхны алхам нь аравтын ахлагчаас эхэлж, зуут, мянгат, түмтийн ахлагч гэх мэтээр шатлан дамжсаар улсын хаанд хүрэх дараалалтай болж байв.

Түүнчлэн эртний улсууд овог аймгийн байгууллын үеийн ард нийтийн хуралдаан -Эе, Хүннүгийн үеийн их, бага хуралдаан зэрэг янз бүрийн хурал чуулган байсан. Улмаар ард нийтийн хурлаас ноёлох язгууртны явцуу хуралдаанд шилжиж, хожмын их хуралдайн суурийг⁴ алхам алхамаар тавьсаар байжээ.

Эртний төр, улсуудын нийгмийн байгууллын тогтолцоонд зан заншлын хэм хэмжээнүүдийн зэрэгцээ төр, төрийн түшээгээ эрхэмлэн дээдлэх ёсны уламжлал чухам энэ үеэс үүсэн бүрэлдсэн бололтой. Тухайлбал, «эвэр зүүх

нь нэг талаар овгийн байгууллын уламжлалыг тусгасан, нөгөө талаар тэдгээрийн тушаал, эрх мэдэл, сүр хүчийг бусад түшмэдээс нь ялгаруулсан тодорхой зүйл болов»⁵.

Монгол улсын төрт ёс, улс төрийн амьдралын түүхэн замналын талаарх олон талын цогцолбор судалгааны дүнгээс үзэхэд эртний улсуудын төр, нийгмийн байгууламжийн хүрээнд үндэс суурь нь тавигдсан улс төрийн систем нь монголын эзэнт гүрний үе, юань улс, улс төрийн бутралын үеүдэд зарчмын өөрчлөлт ороогүй боловч, түүхэн цаг үеийн шаардлага, нийгмийн дэвшлийн бодит өөрчлөлтийг тусгаж, нэгэнт буй болсон уламжлалаа тууштай хадгалах үндсэн дээр шинэчлэгдэн ирсэн гэж үзэж болно.

Тэгэхээр монголын төрт ёсны язгуур эх үндэс нь ямар нэг харийн соёл шашны номлол гэхээсээ илүү монголчуудын төрж өссөн өргөн уудам газар нутаг нүүдлийн иргэншил соёлоор нөхцөлдөж нэн тогтвортой оршин уламжилсан онцлог бүхий болно. Энэ тухай Л.Н.Гумилев «Хүннүгийн төрийн шинж, бүтэц зохион байгуулалт нь XIII зуун хүртэл бараг өөрчлөгдөөгүй хадгалагдаж ирсэн» гэж тэмдэглэсэн байна.

Монголын төрт ёсны уламжлал Төв Азийн өндөрлөгт оршин байсан Хүннү, Сүмбэ, Нирун зэрэг өвөг нүүдэлчин улсуудаас эх үндэстэй гэдэг нь өдгөө нэгэнт тогтоогджээ гэхийн хамт монголын төр бэхжиж тогтсон үеийн тухайд нэг мөр дүгнэлтэд хараахан хүрээгүй байна. Судалгааны бүтээлд Хүннү (МЭӨ III-МЭ II)-ийн төрийг анхны монгол төр гэж үзсэн бол нэг хэсэг судлаачид Чингис хааны «Их монгол улс» (1206 он) бол Монгол гэдэг улсыг дэлхийн түүхэнд баттай оруулсанаараа монгол төрийн анхны хэлбэр болж байдаг гэж үзнэ. Эдгээр санал дүгнэлтэд өөр өөрийн үндэслэл байгаа ч түүх хийгээд төрийн онолын үүднээс нарийвчлан шинжлэх шаардлагатай бөгөөд харамсалтай нь дагнасан судалгаа энэ хир хийгдэхгүй байна. Монгол нутагт оршиж байсан нүүдэлчин угсаатнуудын (Хүннү, Сяньби, Нирун) төр улс үүсэх, ээлжлэн солигдох, мөхөх явцад язгуурын монголчуудын байр суурь ямагт өргөжин тэлж нягтран бэхжиж байсны үр дүнд нүүдэлчин улсуудын хаан угсааны овгийн ерөнхий нэрээр нэрлэсэн хамаг Монголын хаант улс Их Монгол улсын босгон дээр оршиж байсан билээ.

Хамаг монгол улсад бие даасан төр улсын шинж төрх байсан эсэх талаарх асуудал маргаантай байна. Түүхийн сурвалж бичгүүдэд тэмдэглэсэн болон түүхийн шинжлэх ухааны үүднээс судалсан бүтээлүүдээс эрэгцүүлэхэд Нирун улс (330-350)-ыг задарсны дараах үеийн ханлиг улсуудыг төрийн онол арга зүйн үүднээс авч үзвэл бие даасан улсын шинжийг агуулсан байсан гэж хэлж болохоор байна.

Энэ үеийн ханлиг улсуудад төрийн үндсэн шинж болох нутаг дэвсгэр хүн ам нийтлэг засаг байгаагүй гэж батлахад нэн бэрх юм. Үүнээс үндэслэж монгол төрийн хөгжлийн анхны үеийг Хүннү эсхүл Их Монгол улстай бус харин хамаг Монголын хаант улстай холбон үзэж болох талтай. Хамаг монголын хаант төр, өвөг монгол улсуудын төрт ёсыг тасралтгүй уламжилсан нь түүний төрийн бүтэц, зохион байгуулалт, төрөө засах арга ухаанаар илэрч байсан байна. Үүгээр монголын хаант төрийн түүхэн үе эхэлсэн гэж ойлгож болох талтай.

Монголын нэгдсэн тулгар төрийг байгуулж, түүний үүрэг ач холбогдлыг тодорхойлж, зохион байгуулалтын бүтцийг өмнөх тогтолцооноос улам нарийсгаж, хууль цаазыг буй болгон мөрдүүлж, үлгэр жишээ болохуйц цэрэг арми байгуулан бэхжүүлж, хатуу чанга сахилга журам тогтоож, төрийг байнга хүндэтгэн бэхжүүлэхийн чухлыг бүх талаар үндэслэсэн Чингис хааны төрт ёсны үзэл нь тэр үеийн монголын улс төрийн системийн бас нэг онцлог болж байжээ.

Монголын нэгдсэн төр байгуулагдсанаар монгол угсаатны олон аймаг нэгдэж⁶, монгол угсаатан бүрэлдэх үйл явц үндсэндээ дууссан нь монголын улс төрийн системийг бэхжүүлэхэд ихээхэн үүрэг гүйцэтгэжээ. Монголын улс төрийн системийн нөгөө нэг онцлог шинж нь төрт ёсоо шүтэн дагаж төлөвшсөнийх гэж үзэж болох талтай.

XIII зууны эхээр бүрэлдэн тогтсон монгол угсаатны их улсын төрийн удирдлагын хэлбэрийг тодорхойлон бичвэл хүн төрөлхтний соёл иргэншлийн дундат үеийн феодал ёсон бүхий хаант засагт угсаа залгамжлах замаар өргөмжлөгдсөн хаан төрийг тэргүүлэн, төрийн дээд эрх мэдлийг гартаа төвлөрүүлж, улсаа жолоодон захирах шийдвэрийг эцэслэн гаргадаг их эрх мэдэлтэй байх нь нийтлэг шинжтэй байсан бөлгөө.

Засгийн бүх эрх мэдэл нэг хүн буюу хаанд төвлөрч, тэр нь төрийн байгуулалт, хууль цаазаа тогтоон, улсын дотоод гадаад бодлогоо гардан барьж, цэрэг армийг удирдах, шүүн таслах хэргийг шийдвэрлэх талаар дээд эрх эдэлж байсан ажээ. Энэ үүднээс үзвээс Монголын нэгдсэн улсын хааны хувьд нэлээд онцлог буй бөлгөө.

Хуралдай бол Монголын нэгдсэн хаад, ноёдын хуран чуулах гол хэлбэр-төрийн чуулган байжээ. Энэ нь эзэнт гүрний үед их хуралдай нэртэйгээр хүн төрөлхтний түүхэнд парламентад ёсны үндсийг тавьсан. Төр, эзэн дээдсээ эрхэмлэн хүндэтгэх уламжлалт үзэл, олон жилээр үе залгамжлан хөгжсөн ардын зан үйл, ёс заншил, эртний төр улсын хөгжлийн түүхийн явцаар буй болсон хэв хуулийг сайтар харгалзан тооцсон төрийн анхны томоохон тулгуур хууль их засаг хуулийг боловсруулан мөрдөв.

Энэ хоёр томоохон үйл хэргийг дэлхийд анхных байсан гэж эрдэмтэд баттайгаар бүрэн үндэслэж чадаагүй байгаа боловч эдгээр нь зөвхөн монголын ард түмний хувьд төдийгүй нийт хүн төрөлхтний улс төр, эрхийн сэтгэлгээний гайхамшигт ололт гэдгийг нийтээрээ хүлээн зөвшөөрөх үндэслэл байгаа билээ.

Монголын тулгуур төрийг бэхжүүлэн хөгжүүлэх үйлсэд Чингис хааны анхны залгамжлагч Өгэдэй хааны оруулсан хувь нэмэр их бөгөөд тэр хаан нүүдлийн амьдрал эрхлэхийн зэрэгцээгээр бас засгийг дээд эрх баригчдад ойртуулах, худалдаа, газар тариалан, хотын амьдралыг эрхлэх хандлагад орж байсан нь түүний улс төрийн системийн хэв шинжид гарсан чухал ач холбогдол бүхий шинэ зүйл байжээ. Монголын нууц товчоонд тэмдэглэснээр тэр үеийн монголын төрт ёсны үзэлд улс төрийн мандан бадрах цаг болбоос эзэн гэгээн, сайд мэргэн, түмэн иргэн эевэргүү, харин бууран доройтох цаг болбоос зусар зулхай сайд, янаг дотно хатан эрх барилцаад улс гэрийг самууруулах буюу хэмээсэн эртний үгийг эш үндэс болгож, мандах төрийн сайд өөрийн гэмээ илэрхийлэн үзүүлмой, буурах төрийн эзэн түшмэд өөрийн гэмийг халхлан аргалмой хэмээх үзэл санаа хүчтэй үйлчилж байв.

Төр тогтвортой, түмэн олон дээдлэн хүндэтгэж байх нийгмийн шалтгаан хүчин зүйл ч байсан. Нийгмийн үндсэн бүтэц зохион байгуулалтанд цусан төрлийн холбоонд тулгуурласан хүмүүсийн нийтлэг зонхилж байсны улмаас ахас дээдсийг ямагт хүндэтгэж тэдний үг сургаалыг хэлбэрэлтгүй мөрдөгдөх хэм хэмжээ мэт байсан юм. Чингис хааны билигт «эцгийн үгийг үр хүүхэд, ахын үгийг дүү нар нь үл сонсох, нөхөр нь эхнэртээ итгэхгүй байх, эхнэр нь нөхрийн үгийг үл дагах, бэр нь хадам эхийгээ үл хүндэтгэх, ахмад хүмүүс бага залуусыг хүмүүжүүлэхгүй байхыг үл тэвчинэ» гэж сургасны учир ийм буюу.

Хамаг монголын хаант төр- монгол угсаатныг нэгтгэх замаар хаант төрөө бэхжүүлэхийг зорьж байсан бол Их Монгол [тухайн цагтаа дэлхий дахиныг] амар тайван байлгахын тулд хүн төрөлхтнийг нэгэн толготой болгох

бодлого явуулж байсан байна. Үүгээр Чингис [Тэмүүжин 1162-1227] болон түүний залгамжлагчдын хийсэн их аян дайны зорилгыг тодорхойлж⁷ болох юм.

Хубилай хааны улс төрийн байр суурь «Арван буянт номын цагаан түүх» хэмээх дурсгал бичигт тодорхой тусгагдсан байна. «Цагаан түүх» бол Хубилай хааны үеийн урьд хождын тогтоон нийтэлсэн хууль цаазны эмхэтгэл бөгөөд судалж үзвэл тэр нь монголын улс төрийн системд төр шашин гэсэн хоёр ёсыг тэгш хослон явуулах тухай хууль цааз, дүрэм тогтоолын цоморлиг гэж үзэж болох юм. Хубилай хаан эртний Энэтхэг, Түвдийн хаадын ёсоор «эдүгээ би бээр түүнчлэн хоёр ёсыг тэгшээр явуулсугай»⁸ хэмээн төвдөөс Пагва ламыг залан ирүүлж, сүм хийд олныг байгуулжээ. Тэгээд шашин, төр хоёр ёсыг тэгш явуулах хэмээх нь шашны ёс, төрт ёс хоёрын харьцааг зөв тогтоож, тэгш хослон барих явдал гэж үзжээ.

Энэ тухай Цагаан түүхэнд: «Номын засаг үгүй бөгөөс амьтнууд тамд унаж, хааны засаг үгүй бөгөөс улс аймаг эвдрэх больюу» хэмээн өгүүлжээ. Үүний цаана хүмүүсийн сүсэг бишрэл, шашин шүтлэгийг ашиглан улс төрийн засаглалыг чангаруулах, түүний үндэслэлийг тодорхойлох зорилго агуулсан нь илэрхий. Энэ бүгдээс үзэхэд Монголын тулгар төрийг үндэслэн байгуулсан эзэн Чингисийн улс төрийн үзэл нь түүний үйл хэргийг цааш залгамжлан үргэжлүүлсэн үр ач нарынх нь үед ч уламжлагдаж байсны зэрэгцээ тухайн нөхцөл байдлын дагуу зохих өөрчлөлтүүд хийж байсан бөгөөд нягталж үзвэл уг төр нь цэргийн засаглалаас иргэний засаглалд улам бүр шилжих болсон нь илэрхий байна. Ялангуяа Монголын төрийг цааш бататган бэхжүүлэхэд чухал түлхэц өгсөн шашин төр хоёр ёсыг тууштай хэрэгжүүлэх арга зам хийгээд зохион байгуулалтын олон асуудлыг нягтлан боловсруулж, дотоод холбоог тал бүрээс нь гүнзгий тодорхойлсон нь өгүүлэн буй үеийн монголын улс төрийн системийн төлөвшлийн чухал онцлог болж байжээ.

Төр хүчтэй байхын үндэс- хаан хүний үйл мөр зөв агаад мэргэн байх явдал хэмээн үзэж хаан хүний гурван үйл [номд мэргэн, төрийн эрдэмд төгс, цэргийн урлагт мэргэжсэн], дөрвөн их төр [энэрэн туслах, эеийг эрхэмлэх, төрийн түшээ нарыг төрд үнэнч, шударга ажиллуулах], зургаан их үлгэр [үлгэр дууриалттай бурхны зарлигийг үнэнч биелүүлэх төрт ёсыг түвшин барих, дураар үл авирлах зэргээр төрийг засах арвилан хэмнэх дууриалтай байх], долоон их бин [гүн ухаан, угтан харах чадвар, нээн таних ухаан, одоог ухаарах, бусдын санаа зоргийг мэдэх, аян авын явдал болон таван ухааныг нэгтгэх], есөн их бэлгэ [хар туг, улаан бүрээ, хуур, шар шүхэр, илд, эмээл, хүнд бүс, асар түших цэргийн нөхөд]-ийг хаан төрийн хатуу журам болгон мөрдөж байсан⁹ нь Монголын төр тогтвортой дээдлэн хүндэтгэх нэг үндэс болж байжээ.

Улс төрийн бутралын үед «Монголын төр хэлбэрийн хувьд хаант засагтай боловч, эрхийн талаар хязгаарлагдмал шинжтэй байлаа. Өөрөөр хэлбэл, тэр үед хэмжээгүй эрхт хаант засаг сонгодог утгаараа хараахан үйлчилж чадаагүй юм»¹⁰.

Их хуралдайн оронд Ноёдын чуулган хийдэг болсон бөгөөд энэ нь нийт улсын хэмжээнд чуулж төрийн хэргийг хэлэлцдэг байлаа. Мөн үүний зэрэгцээ цаг үеийн яаралтай асуудал гарахад отог, хошуудын аль нэгэнд ноёд, түшмэдүүд цуглан хуралдаж хэрэг шийддэг цуглааны хэлбэр ч байсныг эрдэмтэн түүхч Х.Пэрлээ агсан тэмдэглэсэн байна¹¹.

Ноёдын чуулган болон цуглааны аль аль нь эхэн үедээ хаанд зөвлөх шинжтэй байсан бөгөөд хааны эрх мэдэл сулран улмаар алдагдах болсноор эцсийн шийдвэр гаргадаг болсон байна. Энэ бол тухайн түүхэн цаг үеийн улс төрийн системийн гол хэлбэр болсныг харуулж байгаа юм.

Гэвч эзэнт гүрний эрх баригчдын явуулж байсан үндэсний хатуу бодлогоос шалтгаалан их гүрний дотор эсэргүүцэл хөдөлгөөн ихсэж, яваандаа эзэнт гүрэн задран унах хандлагатай болж иржээ. Энэ нь монголын их гүрний дэвсгэр нутаг хаадын үр ач нарын эзэмшилд хуваагдаж, тэдгээр нь том ноёд монголын их хааны зарлигийг биелүүлж, түүнд захирагдах нь суларч эхэлснээс тодорхой харагдаж байна. Тэр ч байтугай эрх ямба, эзэмшлийнхээ төлөө хоорондоо хямралдан тэмцэлдэх болсон нь яваандаа манжийн эзлэгчдээс монгол дахь улс төрийн засаглалыг өөрийн эрхэндээ оруулах явдлыг нөхцөлдүүлэх нэг шалтгаан болсон байж болзошгүй.

Манж нараас Монголыг эзэлсний дараа монгол улсыг манж гүрний зах хязгаарын дарлагдмал мужуудын нэг болгон хувиргаж, эзэн хааны эрх мэдэл нь үлэмж хэмжээгээр хязгаарлагдан хэрэг дээрээ манж дайчин улсын хааны гарт шилжжээ. Тэр үед монголын улс төр, хууль цааз, гадаад харилцааг удирдах дээд эрх мөн л манж нарын мэдэлд байв. Тэр цагт монголын хаан, манж эзэн хааны зарлигийг үг дуугүй биелүүлэгч хараат этгээд нь болжээ.

Монголд ламын шашин дэлгэрч, тэр нь манж нарын түрэмгийллийн зэвсэг болоод, төрийн хэрэгт шашны оролцоо нөлөөтэй болмогц монгол улсыг угсаа залгамжилсан хаан захирахаа болиод, шашин төрийн эзэн гэгдэгч Богд гэгээнийг манж хааны талархал, түвдийн далай ламын өргөмжлөлөөр суулгах болжээ. Богд гэгээн хэдийгээр шашин төрийн эзэн гэгдэх боловч түүний улс төрийн эрх мэдэл нь манжийн хааны хяналтанд байлаа. Энэ нь нэг талаар үзвэл феодалын монгол улс бусдад эзлэгдээд, улс төрийн бие даасан байдлаа алдсаныг өгүүлж байгаа билээ.

Монгол улсын тусгаар тогтнол алдагдаж манжийн эрхшээлд орсон түүхийн ээдрээтэй үед ч монголын төрт ёсны хөгжил бүрэн алдраагүй юм. Монгол улсыг Манж чин гүрний эзэн хаан Бээжингээс жолоодож байв. Колоничлолын үеийн Монгол дахь засаг захиргааны албан тушаалуудад хэнийг нь томилох, огцруулах, хэнийг нь шийтгэх асуудлыг Манжийн хааны айлтгалаар шийддэг байв.

Манжийн хааны шууд нөлөөнд Гадаад монголын төрийг засах яам, манж жанжны газар, аймгийн жасаа, аймаг, хошуу, сум, баг, арван гэр гэсэн засаг захиргааны шаталсан бүтэц бий болжээ. Манж жанжны хяналтан дор тухайн аймгийн бүх асуудлыг зөвлөлдөн шийдвэрлэх эрх бүхий аймгийн чуулган ажиллаж байв. Тэрчлэн шашны хутагт хувилгаадууд засаг захиргааны зарим эрх эдэлж төрийн тамга түшиж байсан учраас энд улс төрийн системийн өвөрмөц хэлбэр үйлчилж байсан гэх үндэслэл байна.

Гэвч монголын ард түмэн манжийн түрэмгийллийг эсэргүүцэн үндэснийхээ улс төрийн бүрэн эрхт байдлыг сэргээн тогтоохын төлөө тасралтгүй тэмцсээр ирсэн билээ.

Манжийн эзлэгчид монгол төрийн зохион байгуулалтанд зарим өөрчлөлт хийж, манж хааны төлөөний түшмэлийн хяналтын дор эзэмшин захирах эрхийг монголын зарим түшмэдэд үлдээж, тэднээр дамжуулан улс орныг ноёрхож байсан юм. Ингэхлээр манжийн ноёрхол дахь монголын төрийн удирдан захирах хэлбэр нь уг чанартаа феодалын хэмжээт эрхт теократ¹² улс төрийн систем¹³ байсан байна.

Дэлхийн улс орнууд шинэ зууны босгыг алхахдаа хөгжлийн янз бүрийн түвшинд оршиж байв. XX зуун хөгжил дэвшлийн эрин үе болж, улс үндэстэн маань улам цэцэглэнэ хэмээн Англи, АНУ, Францын хэвлэлүүд итгэл төгс бичиж байлаа. Гэтэл Монгол орон өрнөдийн өндөр хөгжилтэй орнуудаас хэдэн зуунаар хоцорсон, хамжлагат ёс хуваарьгүй ноёрхсон, Манж Чин улсын колони, алс бөглүү хязгаар нутаг байв. Чин улс XX зууны босгон дээр «шинэ засгийн бодлого» гэгчийг зарлаж, Монголд хятад иргэдийг үй олноор

шилжүүлэн суурьшуулах, Монголын тал нутгийг тариалангийн газар болгон хагалбарлах, монголчуудыг хятадчилах, хятадын засаг захиргаанд шууд харъяалуулах бодлого явуулах болсон юм. Энэ нь монголчуудын язгуур эрх ашигт шууд харшилж, үндэснийхээ эрх чөлөөний төлөө босон тэмцэхэд хүргэжээ. Харийн дарангуйлалаас ангижирсан цагт улс орноо сэргээн мандуулах боломж нээгдэнэ гэж монголын нийгмийн дэвшилт хүмүүс үзэж байв¹⁴.

1911 оны үндэсний эрх чөлөөний хувьсгалын үр дүнгээр мөн оны 12-р сарын 29-нд Богд Жавзандамба хутагтыг тусгаар улсын хаанд өргөмжилж, Монгол Улсын тусгаар тогтнолыг тунхагласнаар XX зууны монголын улс төрийн түүхийн цоо шинэ үе эхэлсэн билээ.

Тусгаар тогтносон Монгол улсын төрийн байгуулал нь шашин-төрийг хосолсон хамжлагат ёсны хэмжээгүй эрхт хаант төр байлаа. Түүнчлэн Улсын дээд ба доод хурлаар хууль тогтоох эрх мэдлийг, Ерөнхий сайд, Бүгд ерөнхийлөн захирах яам болон төрийн бусад яам гүйцэтгэх эрх мэдлийг, Шүүх яам шүүх эрх мэдлийг хэрэгжүүлж байсны зэрэгцээ шашин төрд туслах яам улс төрийн системд онцгой байр суурь эзэлж байлаа. Гэхдээ төрийн дээд эрх мэдэл эзэн хаанд хадгалагдаж байснаараа онцлог шинжтэй байв.

Олноо өргөгдсөн үед [1911-1920] ч Монголд феодалын хэмжээгүй эрхт теократ улс төрийн систем тогтож байлаа. Тэр үед Монголын улс төр, хууль цааз, цэрэг, дотоод харилцаа, шашныг удирдах бүх эрхийг Монголын хаан Богд Жавзандамба мэдэж байлаа. Гэхдээ гадаад харилцааны асуудлыг Богд Жавзандамба, түүгээр толгойлуулсан засаг бие даан шийдвэрлэж чаддаггүй байсан. Монгол улс феодалын маш хоцрогдмол орон байсан төдийгүй, гадаадын империалист орны гол өрсөлдөөний газрын нэг байлаа. Энэ учраас манжаас тусгаарласан Монгол улс гадаад гүрнүүдийн шахалтанд орж, гадаад харилцааны эрх мэдлийн шийдвэрлэх хэсгийг хаант Орос, Япон, Хятадын эрх баригчид булааж, тэд голлон шийдвэрлэдэг болсон байлаа.

Энэ бүгдээс үзэхэд монголд оршиж байсан феодалын төлөвийн улс төрийн системийн хэлбэр нь түүний түүхэн төлөвшлийн явцад монголын нийгэм дэх улс төрийн хүчний харилцаа, хоорондын тэмцлийн өсөлт өөрчлөлт болон гадаад нөхцөл байдлаасаа шалтгаалан өөрчлөгдөж ирсэн нь илэрхий.

Монголын нийгмийн улс төрийн системийн төлөвшлийн ирээдүйн их өөрчлөлтийг тодорхойлоход юуны өмнө тус улсын тусгаар тогтнол, эрх чөлөөний асуудал хөндөгдөж байсан бөгөөд тодорхой нөхцөл байдлын улмаас Монгол орон XX зууны эхээр аль нэг их гүрнийг түшихээс түүний хувьслын чиг хандлага хамаарах байлаа. Монголчуудад бусдын шахалтанд өртөж улс төрийн системийн олон зууны уламжлалаас хазайхад хүрч байсан үе нэг биш удаа тохиолдож байсан билээ.

Монгол орон 1921 оны босгон дээр гадаадын хэд хэдэн булаан эзлэгчдийн дажин самууны хөлд өртөгдсөн, улс төрийн систем нь задран унасан, улс төрийн бие даасан байдал алдагдсан, нийгэм, соёл, эдийн засаг, үйлдвэрлэх хүчний хувьд туйлын дорой, ард олны аж амьдрал ихээхэн ядуу зүдүү байдалтай байсан нь тодорхой юм. Чухамхүү ийм түүхэн нөхцөл байдлаас эхлэлээ тавьсан Монгол улсын 20-иод оны шинэтгэх алхам 90-ээд оныг хүртэл 70 гаруй жилийн хугацаанд амаргүй замыг туулсаар одоо цагийн хэмжээ, түвшинд хүрч ирээд байгаа билээ.

Ишлэл, зүүлт

- ¹ Жишээ нь энэ тухай: Доржсүрэн Ц. Умарт Хүннү. УБ., 1961; Сэр-Оджав Н. Эртний Түрэгүүд [ҮI-ҮIII]. УБ., 1970; Монголын эртний түүх. УБ., 1977; Пэрлээ Х. Хятан нар, тэдний монголчуудтай холбогдсон нь. УБ., 1959; Монгол улсын түүх. УБ., 1999. зэрэгт үзнэ үү.
- ² Гумилев Л.Н. Хунну. М., 1964, с.71.
- ³ Болдбаатар Ж., Лүндээжанцан Д. Монгол улсын төр, эрх зүйн түүхэн уламжлал. УБ., 1997, 42 дахь тал.
- ⁴ Мөн тэнд. 18 дахь тал.
- ⁵ Дашням И. Монгол улсын төр, эрх зүйн түүх. (МЭӨ 209-МЭ XIII зууны дунд үе). Тэргүүн боть. УБ., 2005, 51 дэх тал.
- ⁶ Монгол гүрэнд тэр үед монгол үндэстнүүд өөрөөр хэлбэл монгол туургатнууд бүхэлдээ хамрагдаж байсан. Өөрийн гэсэн засаглалтай бас төрт ёсны уламжлалтай, өөрийн соёлтой, бэлчээрийн нүүдлийн мал аж ахуйтай өвөрмөц сэтгэл зүй, ёс заншилтай, бусад орны халдлагаас улс орноо хамгаалах үлэмжийн чадалтай ийм гүрэн оршин тогтнож байв.
- ⁷ Монгол улсын түүх. УБ., 1999, 63-68 дахь тал.
- ⁸ Энэ талаар: Баярсайхан Б. Монгол улсын арван буянт номын цагаан түүх. УБ., 2002; Жалан-Аажав С. Арван буянт номын цагаан түүх. УБ., 1998; Арван буянт номын цагаан түүх. Хөх хот, 1981, 81-82 дахь талд үзнэ үү.
- ⁹ Арван буянт номын цагаан түүх. Хөх хот, 1981, 47-48 дахь тал; Жалан-Аажав С. Арван буянт номын цагаан түүхийн тухай. УБ., 1998; Баярсайхан Б. Монгол Улсын арван буянт номын цагаан түүх. УБ., 2002 үзнэ үү.
- ¹⁰ Болдбаатар Ж., Лүндээжанцан Д. Монгол улсын төр, эрх зүйн түүхэн уламжлал. УБ., 1997, 109 дэх тал.
- ¹¹ Пэрлээ Х., Бира Ш. Монгол ба Төв Азийн орнуудын соёлын түүхэнд холбогдох хоёр ховор сурвалж бичиг. УБ., 1974, 110 дахь тал.
- ¹² Тео бурхан гэсэн грек үг. Шашин номын болон сүм хийдийн тэргүүн засгийн эрхийг эрхшээлдээ оруулмагц бурханы засаглал тогтлоо гэж үздэг. Өөрөөр хэлбэл шашны ёс, төрийн ёсыг хослон барих.
- ¹³ Атар Ю. Ардчилсан тогтолцоонд шилжих үеийн төр, нийгмийн харилцааны асуудал. УБ., 2001, 47 дахь тал.
- ¹⁴ Монгол ардын хувьсгалт намын түүхэнд холбогдох товчоон. УБ., 2001, 3 дахь тал.